

MAKTUB JANRI GENEZISI

The genesis of the epistolary genre

**Irodaxon
ABDURAYIMOVA,**
O'zR FA O'zbek tili,
adabiyoti va folklori
instituti tayanch
doktoronti

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktub janrining G'arb va Sharq badiiy adabiyotida paydo bo'lishi, rivojlanishi, tarixiy taraqqiyot bosqichi o'rganildi. Epistolyar janrning xalq og'zaki ijodi, antik Rim va Sharq mumtoz adabiyoti hamda o'zbek zamonaviy adabiyotida yaratilgan badiiy asarlar tarkibida tutgan o'rni va ahamiyati haqida ilmiy-nazariy xulosalar taqdim etildi.

Kalit so'z: epistolyar adabiyot, maktub janri, kipu, buyum-maktub, Seneka, adresant, adresat, xat tashuvchi obraz, munshaot, SMS-maktub.

Annotation: This article examines the emergence, development, and historical evolution of the epistolary genre in both Western and Eastern literary traditions. It presents theoretical and scholarly conclusions regarding the place and significance of the epistolary genre in folklore, Classical Roman and Eastern classical literature, as well as in works of modern Uzbek literature.

Keywords: epistolary literature, epistolary genre, quipu, object-letter, Seneca, addresser, addressee, letter-carrying character, munshaot, SMS letter.

Kirish. Yer yuzida inson paydo bo'libdiki, ularning bir-birlari bilan ma'lumot, axborot almashishga ehtiyojlari ham paydo bo'lgan. Insoniyat tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan maktublar antik davrdan beri qo'llanilib kelinadi. "Ma'lumki, maktublar azaldan ijtimoiy hayot va madaniyatning turli sohalarini o'rganish uchun muhim manba sifatida xizmat qiladi. Biroq ulardan foydalanish, asosan, tasodifiy urinishlar natijasida amalga oshirilgan. Zero, epistolyar janr, uning mohiyati va xususiyatlarini ilmiy jihatdan o'rganish masalasiga o'tgan asrning oxirlariga qadar jiddiy yondashilmagan hamda tahlil etilmagan. Olimlar asta-sekin mazkur janr tabiati, yozma madaniyatning boshqa shakllari orasidagi o'rni, mavjud matn shakllari va kommunikativ vosita sifatidagi xususiyatlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar hamda nazariy mulohazalar olib borishni boshlashdi va to hanz bu davom etib kelyapti" [9]. Internet manbalaridan ma'lum bo'lmoqdaki, epistolyar adabiyotning janri sanalgan maktublar nafaqat adabiy hayotda ijtimoiy-siyosiy jabhalarda ham muhim kommunikativ vosita bo'lgan.

Maqsad va vazifa. Ushbu maqolada maktub janri genezisini tadqiq etish maqsad qilindi. Shu maqsaddan kelib chiqib antik davr yunon va rim adabiyotida maktub janrining takomilini tadqiq etish, o'rta asrlar G'arb va Sharq adabiyotida xatlarning badiiylilik kasb etishini oydinlashtirish, zamonaviy badiiy asarlarda maktublardan foydalanishning o'ziga xosliklarini tahlil qilish kabi vazifalar belgilandi.

Usullar. Maqolada qiyosiy-tarixiy, analitik, germeneytik tahlil usullaridan foydalanildi.

xoniroda04@gmail.com

Yetib kelgan/ Received:

06.07.2026

Qabul qilingan / Accepted:

09.09.2026

Natijalar va mulohaza. Yozuv paydo bo'lmashdan oldin turli xalqlar va qabilalar o'rtasida predmetlar, jonivorlar xabar ramzini anglatuvchi diplomatik maktub vositasi bo'lib xizmat qilgan. Jumladan, Amerikadagi qadimgi asteklar davlatining mil. av. IV-II ming yilliklarga oid ma'lumotlarida keltirilishicha, qadimgi davrlarda maxfiy sirlarni uzatishda, kohinlar o'rtasida ma'lumot almashishda foydalanilgan bir xat turi fanga ma'lum. Bu kipu – tugunli xat. Uning siri hammaga ham ma'lum bo'lmagan, faqat bosh kohinlargina bu orqali gaplashishni bilganlar. Demak, bundan ko'rinadiki, uzoq o'tmishda xatlardan foydalanishga amaliy ehtiyoj – sirlarni yashirish, ma'lumotlarni mavhum tarzda yetkazish, xabar almashish uchun zarur bo'lgan.

O'rta Osiyo tarixida maktubning ilk ko'rinishlari yozuv paydo bo'lmashdan ilgari buyumlar vositasida ham ifodalangan. “Bunga misol sifatida skiflar shohi Iskandarning Eron shohi Doroga (mil. av. V asr) yuborgan buyumlar – kamon o'qi, baqa, sichqon va qushdan iborat o'ziga xos “maktub”ni eslash kifoya. Bu singari maktublarning tarixi juda qadimiydir” [Rahmonov. 2017: 321].

Markaziy Osiyoda “mil. av. III asrda hukmdorlik qilgan Botir Tangriqutning Xitoy malikasiga yozgan maktublari va malikaning Botir Tangriqutga yozgan javoblari ma'lum” [Rahmonov. 2017:322]. Demak maktub janridan uzoq tarixda hukmdorlarning mamlakatlar taqdiri va chegarasini mustahkamlashda, bir-biri bilan aloqa o'rnatishida maktublar katta ahamiyatga molik bo'lgan.

Antik yunon va rim adabiyotida maktubotchilikning dastlabki namunalari Sitsiron, Goratsiylarning she'riy maktublari sifatida shakllandi. Bu antik ijodkorlar yozgan maktublar falsafiy va didaktik ohang bilan yo'g'rilgan.

Qadimgi Rim axloqshunosi, faylasufi, yozuvchisi va davlat arbobi Lutsiy Anney Seneka (mil. av. 5-mil. 65-yillar)ning adabiy-estetik, falsafiy qarashlari uning boshqa asarlari qatorida “Lutsiliyga xatlar” deb atalgan falsafiy asaridagi maktublarida ham ifodalangan. Bu maktublarda u Demokrit, Suqrot, Aflotun, Arastu, Zenon, Epikurning falsafiy va estetik qarashlariga munosabat bildiradi. Maktublar turli mavzularda yozilgan. Masalan, vaqt, o'lim, dunyo, borliq, ezgulik, yovuzlik, isrof, sevgi, do'stlik, boylik kabi mavzularda teran fikrlarini bayon etadi. Jumladan, uning maktublaridagi “Bizning fojiamiz shundaki, biz o'limni oldinda ko'ramiz; holbuki uning aksariyat qismi allaqachon ortimizda, – axir umrimizdan qancha yillar o'tdi, o'tib ketgan yillarimiz endi o'limga tegishlidir. ...Meningcha, eng ozgina qolgan narsaga ham qanoat qila oladigan inson qashshoq emas” [Seneka]. kabi falsafiy fikrlari barcha zamonlarda dolzarbligini yo'qotmaydi. Xullas, qadimgi Yunon va Rim adabiyotida maktublar muhim adabiy-tanqidiy, falsafiy, siyosiy fikrlar ifodasi uchun qulay janr sanalgan.

O'zbek xalq og'zaki ijodi janrlari doston, ertak, xalq qo'shiqlari, mif va afsonalarda ham “maktub motivi” va “maktub detali” uchraydi. Jumladan, o'zbek qahramonlik eposi “Alpomish” dostoni syujetida maktublar syujet voqealarini bog'lovchi badiiy vosita, qahramonlar o'rtasida konfliktni kuchaytiruvchi badiiy detal sifatida foydalanilgan. Shuningdek, dostonning Fozil Yo'ldosh baxshi variantida maktub atamasi o'rniga “arza”, “ariza”, “xat” atamalari qo'llangan [Alpomish. 1992:60]. Dostonda keltirilgan xatlar asar voqealari rivoji uchun muhim unsur bo'lib xizmat qiladi. Barchin qalmoqlardan olti oyga muhlat so'rab Alpomishga xat yuborganida u maktub dastlab otasi Boybo'ring qo'liga kelib tushadi. Asarda xat tashuvchi vazifasini o'nta chopar bajargan. Badiiy asarlar tarkibidagi maktublarni aksar hollarda tashuvchi obraz adresatga yetkazadi. Shu o'rinda aytish lozimki, xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyotda xat tashuvchilar quyidagi obrazlar qiyofasida namoyon bo'ladi:

1. Choparlar xat yetkazuvchi (“Saddi Iskandariy”, “O'g'uznoma”, “Alpomish” (dostonda choparlar “arzachi” deb atalgan));

2. Qushlar xat yetkazuvchi (“Ovchi, Ko'kcha va Dono” ertagida qarg'a, “Alpomish”da g'oz, “Ravshan” dostonida mayna);

3. Shamol xat yetkazuvchi (A.Navoiyning “Farhod va Shirin”da tong nasimi, Furqatning “Sabog’a xitob” masnaviysida sabo);

4. Biror personaj xat yetkazuvchi (“Hunarli yigit”, “Xafa bo‘lish yo‘q-a?” ertaklarida Mamatboy va Boltaboy, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida O‘gdulmish).

Jumladan, “Alpomish” dostonida Barchinning quyidagi mazmunda bitilgan xati doston matnida keltirilgan: “Olti oy chilik yo‘lga keldim, qalmoqning eliga keldim, zo‘r yovning qo‘lida qoldim, olti oyga muhlat oldim, mendan umidi bo‘lsa, Alpomish kelsin, bo‘lmasa, javobimni bersin” [Alpomish. 1992:61]. Barchin bu maktubni o‘nta boyvachchaga, ya‘ni, arzachiga berib yuboradi. Zamonaviy til bilan aytadigan bo‘lsak, dostonida ishtirok etgan “Arzachi” obrazi bugungi kundagi “xat tashuvchi”ga to‘g‘ri keladi.

“Hunarli yigit”, “Xafa bo‘lish yo‘q-a?” ertaklarida Mamatboy va boltaboyning soxta maktubi o‘z boshini bevaqt o‘limdan qutqarib qoladi.

Demak, maktublar xalq og‘zaki ijodi asarlari tarkibida qo‘llanilib, syujet rivojida keskin burilish yasashga, qahramonlar taqdirini o‘zgartirishga, qahramonlar va xarakterlar o‘rtasida konflikt hosil qilishga xizmat qiladi.

VIII asrda toshbitiklar tarzida yaratilgan O‘rxun-Enasoy obidalarini avlodlarga qarata yozilgan vasiyatnoma mazmunidagi tarixiy-badiiy maktub deyish mumkin. Yodnomalarda adresant To‘nyuquq, Bilga xoqon, Kulteginlar bo‘lsa, adresat kelajak avlodlardir. Maktub manbasi vazifasini toshlar o‘tagan. Bitiktoshlar hukmdorlarning faxriyasi, tarixiy-voqeyi hikoya, vasiyatnoma mazmunida yozilgan.

O‘rta asrlarda Beruniy (973-1048) ning Abu Ali ibn Sinoga yo‘llagan 18 ta savoldan iborat maktubi mavjud. Bu savollar aniq fanlar va falakkiyot sohasiga daxldor hisoblanadi. Ular Aristotelning “Osmon haqida kitob” hamda “Fizika” asarlari bo‘yisha ekanligini G.Masharipova “Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va falsafiy qarashlari” monografiyasida batafsil bayon etgan [Masharipova. 2002:39]. Bu maktublar o‘rta asr ilm-fani va falsafasidagi borliq, uning mohiyati, shakllari borasidagi ilmiy-nazariy qarashlar eng yuksak cho‘qqiga chiqqanini anglatadi.

O‘zbek adabiyoti tarixida har qaysi davr ijodkorlari maktublardan turli badiiy maqsadlarda foydalangan. X-XI asrlarda ko‘plab shoir va yozuvchilar maktub janrining mukammal namunalari yaratdi. Masalan, Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” didaktik asarida maktublardan juda o‘rinli foydalangan. Ushbu asarni taniqli adabiyotshunos olim B.To‘xliyev doktorlik dissertatsiyasida har jihatdan o‘rgangan [To‘xliyev. 1992].

“Qutadg‘u bilig” asari tarkibida jami to‘rtta maktub keltirilgan. Ularning barchasi to‘liq maktub talablariga javob beradi. Bu maktublarda tashuvchi ham mavjud bo‘lib, bu vazifa O‘gdulmishga, ya‘ni, Oyto‘ldining o‘g‘liga yuklatilgan.

1. Oyto‘ldining Xoqonga o‘limidan oldin yozgan nasihatnomasi;
2. Kuntug‘didan O‘zg‘urmishga yozilgan maktub;
3. O‘zg‘urmishdan Kuntug‘diga yozilgan maktub;
4. Kutug‘didan O‘zg‘urmishga yozilgan maktub.

“Qutadg‘u bilig” asarida Oyto‘ldi, Kuntug‘di va O‘zg‘urmish obrazlarining xarakteridagi muhim jihatlarini ochishda, ularning falsafiy-adabiy dunyoqarashini ifoda etishda, asar syujetini shakllantirishda, bosh g‘oya (hukmdor, zohid qanday sifatlariga ega bo‘lishi va xokazo)ni badiiy urg‘ulashda undagi to‘rt maktub muhim ahamiyat kasb etadi. Maktublar dostonida qahramon his-tuyg‘ularining yorqin ifodalanishini ta‘minlagan.

“Maktub” eski o‘zbek tilida “bildurguluk” [Isabek. 2007:5] so‘zi bilan ham ifodalangan. “O‘g‘uznoma” dostonida O‘g‘uz xoqon barcha ellarning hukmdoriga bildurguluk, ya‘ni noma (bayonnoma) yuborib, bo‘ysunishni va o‘lpon to‘lashni talab etadi. Adabiyot rivojining barcha

davrlarida hayotiy-zaruriy ehtiyoj o'laroq ishlatilgan hukmdorlarning diplomatik munosabatlarini ifodalaydigan xatlarga maktub janrining genezisi sifatida baho berish mumkin.

Demak, o'zbek xalq ijodi va mumtoz adabiyotda "maktub" termini turli xil nomlar bilan atab kelingan. Bular: "xat", "arza", "ariza", "bildurguluk", "ruq'a", "bitik", "irqish", "noma" va boshqalar.

XI-XV asrlarda maktublar asosan mumtoz she'riyatda hamda dostonlar tarkibida rivojlandi. Qolaversa, yetuk mutafakkirlar ijodida munshaotnavislik sifatida shakllandi. Bu davrda Sharq adabiyotida keng tarqalgan nomalarga ham maktub janrining genezisi sifatida qarash o'rinli. Chunki nomalar ham shaklan maktub asosiga quriladi. Bu ularga xos eng muhim nazariy xususiyatdir.

Nomalar maktub asosiga qurilishi bilan birga, yana bir nechta nazariy xususiyatlarga ega bo'lishi talab etiladi. Jumladan, vasf xarakteriga ega bo'lishi, ishqiy mazmun kasb etishi, mubolag'adorlik, masnaviy shaklida yozilishi, muqaddimada muallif pozitsiyasining mavjudligini ushbu janrning xos jihatlari sifatida belgilash mumkin. Ushbu davrda ularning badiiyati jihatidan mukammal namunalarini jamlab kitob holida nashr qilish an'anasi yuzaga keldi. "Muborak maktublar" buning yorqin misolidir. Bu davrda nomanavislik yuksak darajada taraqqiy etib, alohida adabiy janr sifatida nazariy jihatdan shakllandi.

Abdurahmon Jomiyning "Ruqa'ot" asari ham ushbu davrda yuzaga kelgan maktublarni to'plab nashr qilish an'anasining yorqin misolidir. A.O'rinboyev "Navoiy zamondoshlari maktublarida" kitobida Jomiy bu munshaotini 1490-yildan oldin turli shaxslarga yuborgan 91 ta maktubini yig'ib tuzganligini yozadi. Bu davrda maktublar "ruqa'ot", "munshaot" so'zlari bilan nomlangan.

Muallif va asar nomi	Maktubning syujet va kompozitsiyadagi o'rni	Maktubning badiiy funksiyasi	Maktub yetkazuvchi obraz
Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostoni	Voqealar rivoji, tugun, kulminatsiya, yechim.	Qahramonlararo kommunikatsion vosita, badiiy konflikt hosil qiluvchi vosita, qahramon xarakteri va dunyoqarashini ifodalovchi badiiy vosita.	O'gdulmish (Oyto'ldining o'g'li)
"O'g'uznoma"	Voqealar rivoji	Badiiy detal	Elchilar
Xorazmiy "Muhabbatnoma"	Maktub asosiga qurilgan	Qalb kechinmalarini ifodalovchi vosita	Tong nasimi
A.Navoiy "Farhod va Shirin"	Voqealar rivoji, tugun, kulminatsiya, yechim.	Qahramonlararo kommunikatsion vosita, badiiy konflikt hosil qiluvchi vosita, qahramon xarakteri va dunyoqarashini ifodalovchi badiiy vosita.	Shopur, Suhaylo, toshtaxta, qandil kabi detallar.
A.Navoiy "Saddi Iskandariy"	Badiiy yechim.	Qahramon xarakteri va dunyoqarashini ifodalovchi badiiy vosita.	Elchi
Muqimiy lirik maktublari	Maktub asosiga qurilgan	Qalb kechinmalarini ifodalovchi vosita, adresant biografiyasini ochishga xizmat qiluvchi manba, davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, maishiy manzaralarini tasvirlovchi vosita.	Xat tashuvchi obrazi berilmaydi, davr nuqtayi nazaridan maktublar pochta vositasida yetkazilgan.
Furqat lirik maktublari	Maktub asosiga qurilgan	Qalb kechinmalarini ifodalovchi vosita, adresant biografiyasini ochishga xizmat qiluvchi manba, davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, maishiy manzaralarini tasvirlovchi vosita.	"Sabog'a xitob" masnaviy maktubida sabo, davr nuqtayi nazaridan maktublar pochta vositasida yetkazilgan.

Italyan adabiyotida XIV asrda Franchesko Petrarka o'zining mashhur "Avlodlarga maktub"i-ni yozgan. Bu asarda adresant Petrarka, adresat esa o'zidan keyingi avlodlar sanaladi. Maktubning yozilishidan asosiy maqsadni muallif quyidagicha izohlaydi: "Mabodo mening arzimas, faqirul-haqir nomam zamonlar va makonlararo kelgusi avlodlarga yetib borsa, mabodo ey, kela-jakdagi o'quvchim, mening kimligim va nimalarni yozganim seni sal-pal qiziqtirib qolsa (aslida o'sha zamonlarga ismim va ijodim yetib borishiga unchalik umid bo'lmasa-da), men haqimda chala-chulpa qandaydir zaif xabarlar va mish-mishlar quloqqa chalinsa, odamlar mening haqimda yo haddan ziyod maqtovlar aytsa, yo haddan ziyod yerga urib gapirsa, bu so'zlarga shubha bilan qarasangiz, sizlarga oydinroq bo'lsin deb, shul maktubni yozmoqdaman" [Petrarka. 2012:161]. Demak, bu maktub adresant hayoti, ijodi, turmush tarzi kabi biografik ma'lumotlarni bilish va uning ishonchliligini ta'minlash uchun katta ahamiyat kasb etadi. Maktubning zachin qismidagi ifoda yo'sini "Mutafakkirning vido maktubi" bilan o'xshash. Bundan kelib chiqadiki, adabiy ta'sir maktub janrida ham o'z tasdig'ini topadi.

Maktub janri, ayniqsa, A.Navoiy ijodida yangi bosqichga ko'tarildi. Shu bilan birga maktubdan mustaqil adabiy janr sifatida foydalanish boshlandi. A.Navoiyning zamondoshlariga yozgan xatlari "Munshaot" ("Insholar") to'plamiga jamlangan. Q.Ergashev "O'zbek nasrida insho" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida "Munshaot" va undagi maktublarni monografik tadqiq etgan [Ergashev. 1996]. Jomiy va Navoiyning "Munshaot"i nomachilik va maktubot XIV-XV asrlar epistolyar adabiyotining rivojlanishida muhim ahamiyatga egaligini ko'rsatadi. A.Navoiy o'zidan oldingi maktubnavislardan farqli ravishda turkiy tilda ham xatlar yozgan. A.O'rinboev, M.Hasanovlarning "Navoiy zamondoshlari maktublarida" [O'rinboev. 1990:56] risolasida A.Navoiyga yo'llangan maktublarni ko'zdan kechirib, ular chin ma'noda tarix oynasi ekanligini tasdiqlagan. Munshaotlarga jamlangan maktublar ijodkorlarning biografiyasi, dunyoqarashi, ilmiy-nazariy, falsafiy fikrlari, davlat arbobi sifatidagi faoliyati, davrning iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ijtimoiy manzaralarini ifoda etganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi. Bu xatlar A.Navoiyning adabiy-tanqidiy, ijtimoiy-siyosiy, didaktik, falsafiy, ma'naviy-ma'rifiy qarashlarini ham aks ettirgan.

A.Navoiy badiiy asarlari tarkibida ham maktub janridan samarali foydalangan. Jumladan, "Xamsa" asari tarkibiga kiruvchi ikkinchi doston "Farhod va Shirin"da eng asosiy g'oya bo'lgan komil insonni tasvirlashda asar tarkibidagi maktublarning katta o'rni bor. Asarda Farhod Xisravning zindonida yotgan vaqtida Shirinning unga yozgan maktubiga alohida bir bob ajratilgan bo'lib, u o'zi alohida bir butun asar kabi kompozitsiyaga ega. Xatning zachin qismi Ollohga hamd aytish bilan boshlanadi, maktub kimdan kimga yo'llanayotganligi yoziladi. Farhoddan hol-ahvol so'raydi. Ushbu maktubning asosiy qismida Shirinning oqila va dono ayolligini ochib beriladi. Asar davomida Shirinning qalb hislari ilk bora o'z tilidan bayon etiladi. U bir qator ijobiy fazilatlar bilan birga xalqparvar ayol sifatida namoyon bo'ladi. Zero xalqparvarlik Navoiy ijodining bosh g'oyalardan biri edi.

Maktubning yakun qismida Shirin o'z orzu-istaklarini aytib, maktublar an'anasiga ko'ra iltimos va javob xati so'rab xayrlashadi. Adresant va adresat o'rtasida Shopur xat tashuvchi vazifasini bajaradi.

Asardagi keyingi maktub Farhodning Shiringa maktubi bo'lib, adresant uni mehnat-mashaqqat o'tining dostoni deb ataydi.

Asar davomida Farhod o'limi oldidan tong yeli vositasida maktub yo'llaydi. Unda adresant Farhod, adresat ota-onasi, maktub manbasi va tashuvchisi tong yeli. Maktub vasiyatnoma xarakteriga ega. Bu orqali Farhodning solih farzand ekanligi, farzandlik maqomini to'g'ri anglagani, ota-onasini naqadar yaxshi ko'rishi va ardoqlashi namoyon bo'ladi. Bu maktubdan ko'zlangan

maqsad xatning yetib borishi emas, Farhodning his-tuyg'ulari, istaklari, vasiyatini berish orqali shaxsiyatining go'zal qirralarini ifodalash hisoblanadi.

XVIII asr G'arbiy Yevro'pa marifatchilik davri adabiyotida badiiy prozaning rivojlanishida "epistolyar roman" (O.Goldsmit "Dunyo fuqarosi"; Sh.Monteske "Fors xatlari") janrining xizmati katta bo'ldi. Katta hajmli nasriy asar bo'lgan roman uchun bu janr dunyo adabiyotida alohida hodisa bo'ldi. Unga xos xususiyat asar tamoman maktub asosiga qurilishida edi. Masalan, Sh.Monteskega katta shuhrat keltirgan "Fors xatlari" (1721) epistolyar romanida o'sha zamondagi fransuz jamiyatining bema'niliklarini, siyosati va diniy qarashlarini satirik usulda mohirona tanqid qilgan. Asarning syujeti ikki fors sayyohining Parijdan o'z vataniga yozgan maktublari asosiga qurilgan. Maktublar jamiyatdagi ikkiyuzlamachilik va tuzumning kamchiliklarini fosh etish vositasi bo'lib xizmat qilgan. Unda adolat va tenglik g'oyalari ilgari suriladi.

XVIII-XIX asrlarga kelib maktubot janri Sharq adabiyotida o'zining haddi a'losiga yetdi. Chunki ushbu davrda Qo'qon adabiy muhitida yashab ijod qilgan Muqimiy, Furqat, Zavqiylar epistolyar janrning eng go'zal namunalarini yaratdi. Ularning bir-birlariga yozgan she'riy maktublari badiiyatning betakror namunalari hisoblanadi. Sharq mumtoz adabiyotiga xos shakl bo'lgan lirikada ushbu janr o'zining bor imkoniyatlarini mukammal namoyon qildi. Bu ijodkorlarning adabiy merosining bir qismini aynan maktublar tashkil etadi. Ularning xatlari "Mukammal asarlar to'plami"da alohida maktublar sahifasi ostida berilgan.

XIX asrda jahon adabiyotida epistolyar janr tarixiy hikoya, oilaviy xronika tarzida rivoj topdi. F.Dostoevskiyning "Kambag'allar" romani shular jumlasidan. Muallifning bu romanida ona va farzand adresant va adresat hisoblanadi. Ular orasida Tereza ismli xizmatkor ayol xat tashuvchi vazifasini bajaradi. Maktublar vositasida o'zaro oilaviy munosabatlar, qahramonlarning hayotiy voqea-hodisalari, davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, maishiy hayot manzaralari hikoya qilinadi. "Kambag'allar" asari X.Do'stmuhammadning "Hijronim mingdir mening" qissasi kabi jo'shib yozilgan, metaforaga, jimjimaga boy, romantik ruh seziladi. Asar tilining sintaktik qurilishi kitobxonga mutolaa davomida maktub o'qiyotganini his qilib turishiga imkon yaratadi. Farqi shundaki, "Hijronim mingdir mening"da ikki sevishtan, "Kambag'allar"da ona va farzand xat almashadi. "Kambag'allar"da farzand xuddi sevganiga yozayotgandek onasiga sevgi-muhabbatga to'lib, jo'shib xat yozadi. Ikki asarda ham voqealar bayonidan ko'ra his-tuyg'ular tasviriga keng o'rin berilgan. Asarda maktublar adresantlar tomonidan o'tgan tarixiy voqealarni eslash fonida hikoya qilinadi.

XX asrda, ayniqsa, Ikkinchi jahon urushi yillarida epistolyar janr muhim ahamiyat kasb etgan. Bu davrda yaratilgan badiiy asarlarda maktublarning qoraxat mazmuniy turidan keng istifoda etilgan. Ko'plab asarlarda qoraxatlar voqealar rivojida tub burilishlar yasashga xizmat qilgan. Qoraxatlar motiv bo'lib davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayotini aks ettirishga xizmat qilgan. "Qoraxat" motivi lirik janrdagi asarlarda ham keng o'rin egalladi.

XX asrda ham jahon va o'zbek adabiyotida maktublardan turli badiiy maqsadlarda foydalanish davom etdi. Bu davrga kelib o'zbek nasrida ham maktublar istifoda etilgan asarlar shuhrat qozondi. Maktub janridan O'.Hoshimov, O.Yoqubov, O'.Umarbekov, A.Ibrohimov, I.Mirzo, X.Do'stmuhammad, Sh.Hamro, D.Qarshiboyeva, kabi yozuvchilar unumli foydalandilar. A.Ibrohimovning "Uyqu kelmas kechalar" nomli romani boshidan oxirigacha Faxri Kamolning sevgilisi Yoqutxonga yo'llagan xatlaridan iborat. Shuningdek, shoir I.Mirzoning nasrdagi ilk ijod namunasi bo'lgan "Bonu" romani ham bosh qahramon Bonuning shoirga yozgan maktublaridan iborat. Hozirgi paytda epistolyar adabiyotning she'riy maktublar, murojaatnoma, ochiq xat (asosan, adabiy tanqidchilikda) kabi shakllari ham mavjud.

Bugungi kunda zamonaviy o'zbek adabiyoti vakillari ham maktublardan foydalanib, badiiy asarlar yaratmoqdalar. Lekin ayni zamonda maktublarning shakli va manbalari o'zgargan. Tez

sur'atlar bilan rivojlanayotgan zamon maktublarning ham tezkor va qisqaroq, qulayroq shaklda bo'lishini taqazo etmoqda. Shuning uchun maktublar o'rnini zamonaviy messenjerlar egallayotganligi badiiy adabiyotda ham o'z aksini topmoqda.

N.Eshonqulning "Giryon" romani bunga yaqqol misol bo'la oladi. Yozuvchi bu asarni "Veb-roman" deb ataydi. Bu roman zamonaviy jahon va o'zbek adabiyotida epistolyar romanning modern ko'rinishi sifatida yangi hodisa hisoblanadi. Asarning to'rtidan bir qismini qahramonlarning ijtimoiy tarmoqdagi suhbatlari tashkil etadi. Bu suhbatlar asarda shakliy jihatdan ham yangicha ko'rinishda (messengerdagi kabi adresant va adresat shaklan va ranglar vositasida farqlangan, smayliklar bilan boyitilgan holatda) berilgan. Bu kitobxonga har vaqt SMS maktub o'qiyotganini his qilishiga imkon yaratadi. Asarda maktub manbasi va tashuvchi vazifasini telegram messenjeri o'taydi. Adresant va adresatlar o'rtasidagi suhbatlar turli mavzularda kechadi. Asosiy suhbat universitetda ma'ruza o'qiydigan, uzlatga chekingan yolg'iz domla hamda havaskor yozuvchi va aktrisa Yaldo orasida borliq, olamda inson, mavjudlikning mazmuni, Hudoni topish, kabi falsafiy mavzudagi bahslar fonida kechadi. Messenjerlar vositasida xat (SMS) almashishning o'ziga xos jihatlari dialog xarakteriga yaqinlik va tezkorlik hisoblanadi. Unda adresant javobni uzoq vaqt kutmaydi, adresat tomonidan qabul qilinganligi haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Bu esa xatlarning odatdagi ichki kompozitsion tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Xatlar ko'pincha asosiy qismdagi xabardangina tashkil topishiga zamin yaratadi. Asarda smayliklar ham so'z o'rnida ma'no tashiydi, his-tuyg'u ifodalaydi. Bu esa zamonaviy texnika taraqqiyotining rivojlanishi natijasida maktub janri tuzilishi va mazmuniga o'zgarishlar olib kirdi.

Xulosa. Maktub janri insoniyat paydo bo'lgandan buyon turli shakl va ko'rinishlarda tarkib topib, taraqqiy etib rivojlanib kelmoqda. Yozuv paydo bo'lmasdan avval turli buyumlar vositasida maktublar yo'llangan bo'lsa, antik davr adabiyotida falsafiy mulohazalar va poetika haqidagi ilmiy-nazariy fikrlarni yetkazish uchun notiqlik san'ati tarkibida rivoj topdi. O'rta asrlarga kelib alohida adabiy janr sifatida shakllanib, ulardan to'plam qilish an'anaga aylandi. A.Jomiy, A.Navoiy ijodidagi "Munshaot"lar bu janrning takomilida alohida o'rin egallaydi. Zamonaviy jahon va o'zbek adabiyotida texnika taraqqiyoti badiiy asar tarkibidagi maktublarning shakliga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. SMS-maktublardan iborat N.Eshonqulning "Giryon" romani ushbu janrda yozilgan yangi hodisa bo'ldi.

Adabiyotlar / References

1. Masharipova G. *Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va falsafiy qarashlari*. – Toshkent: Fan ziyozi, 2002. – 160 b.
2. Rahmonov N. *O'zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: Sano-standart, 2017. – 556 b.
3. Alpomish. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – 187 b.
4. Ergashev K.O. *O'zbek nasrida insho (Navoiy "Munshaot"i misolida)*. Filol. fan. nomz... diss. – Toshkent, 1996. – 145 b.
5. Isabek B. *O'g'uznoma*. – Toshkent: O'zbekiston, 2007. – 26 b.
6. Petrarka F. *Avlodlarga maktub // Jahon adabiyoti, 2012. № 7*. – B. 161-166.
7. To'xliyev B. *Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari va turkiy folklor*. Filol. fan. dokt... diss. – Toshkent, 1992. – 322 b.
8. O'rinboyev A. Hasanov M. *Navoiy zamondoshlari maktublarida*. – Toshkent: Fan. 1990. – 56 b. https://mgimo.ru/files2/2015_06/up29/file_fb90400d87847b4053e9d25b7fc967e9.pdf
<https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/seneka-maktublar.html>